

PLANOVI FEDERALIZACIJE JUGOSLAVIJE

(Promašeni argument partizanske kvazihistoriografije)

S obzirom na konačnu i neopozivu državnopravnu pobjedu ideje neovisne hrvatske države, pripadnici snaga, koje su se u Drugome svjetskom ratu ideološki i oružano suprotstavile uspostavi i obrani Nezavisne Države Hrvatske (1941. - 1945.), našli su se u položaju, koji je i politički i psihološki poprilično nelagodan. Sve da njihova tzv. pobjeda 1945. i nije bila popraćena strahovitim krvoprolićem, koje se bez ikakve ograde može nazvati najvećom hrvatskom tragedijom u povijesti, bilo bi teško naći politički valjanu ispriku za borbu protiv NDH, unatoč svim nedostatcima koje je ta državna tvorba, nedvojbeno, imala.

O povijesti se, pogotovo novijoj, nikad ne raspravlja radi nje same, nego radi sadašnjosti i budućnosti. Zasluge iz prošlosti imaju opravdati i legitimirati sadašnje pozicije i buduće ambicije. Stoga se posljednjih godina učestalo ponavlja, kako se temeljna zasluga partizanskoga pokreta u Hrvatskoj sastoji u tome, što je on odsudno pridonio slomu unitarističke, karađorđevićevske Jugoslavije, te uspostavi federativne Jugoslavije, što je u konačnici - tobože, zahvaljujući Ustavu SFRJ iz 1974. - otvorilo vrata današnjoj hrvatskoj državnoj neovisnosti.¹

Takvom se, logički krajnje šepavom akrobacijom, tvrdi kako je borba *protiv hrvatske države* u biti bila borbom *za Hrvatsku*, bez obzira na to što je ona još četiri i pol desetljeća ostala u sklopu jugoslavenske državne tvorevine. Svjesni da propusti, pa i zločini ustaškoga *režima*, ne mogu biti dovoljno uvjerljivim argumentom protiv hrvatske *države*, apologeti partizanske pobune podupiru svoju konstrukciju ukazivanjem na to, da bi bez njihove pobune i pobjede u ratu, koji se odvijao na teritoriju bivše Kraljevine Jugoslavije, političku pobjedu odnijele snage pod vodstvom Draže Mihailovića, uglavnom lojalne jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi.

1 Nevolja je jedino u tome, što taj "odgovor" nije odgovor na pitanje, kako su se osamostalile, primjerice, Ukrajina, Litva ili Slovačka, koje nisu imale "pogodnosti" iz jugoslavenskog ustava.

Drugim riječima, da Jugoslavija nije obnovljena pod vodstvom Josipa Broza Tita (pa i unatoč strahovitim žrtvama), bila bi obnovljena pod vodstvom Petra II. Karađorđevića, što bi, jednoglasno se i na brzinu ocjenjuje, rezultiralo neusporedivo većom tragedijom za hrvatski narod. S obzirom na to, partizansku pobjedu - unatoč svemu - treba držati i hrvatskom pobjedom.²

Čak ni *zavrhovski* "znanstvenici" ne žele uočiti, da baš zloknobnost ovih alternativa legitimira one, koji su se, makar nerijetko nezadovoljni postupcima tadašnjih hrvatskih državnih vlasti, borili za obranu hrvatske države. Suočeni s četničkom i komunističko-partizanskom koncepcijom obnove Jugoslavije, Hrvati su obranu vlastite države morali promatrati kao moralni i politički imperativ.

Nu, u ovoj se raspravi kuša bar u grubim crtama upozoriti na drugi aspekt istoga problema, odnosno na to da nije moguće znanstveno braniti često zlorabljenu postavku, da je komunističko-partizanski pokret inaugurirao i afirmirao ideju federativne Jugoslavije. Naprotiv, potanja raščlamba pokazuje da je federalizacija bila *conditio sine qua non* obnove jugoslavenske države, odnosno, da ni u slučaju pobjede koncepcija izbjegličke vlade, ne bi došlo do ponovnog uspostavljanja unitarne Jugoslavije, kakva je postojala do 26. kolovoza 1939., tj. do sporazuma Cvetković-Maček.

Federalistička nastojanja u Kraljevini Jugoslaviji

Općenito je poznato, da je tijekom Prvoga svjetskog rata rasprava o uređenju jugoslavenske države **p r e d s t a v l j a l a** ključni razlog prijepora između srpske kraljevske vlade i hrvatskih pobornika tzv. ujedinjenja, mahom okupljenih u Jugoslavenskome odboru i oko njega. Nakon postanka jugoslavenske države, borba protiv unitarne Kraljevine SHS se nastavlja. Dok Hrvatska stranka prava hrvatsko pitanje drži međunarodnim (što znači, da ne

2 I nehotice se ovdje prisjećam srpskoga satiričara Radoja Domanovića, koji, rugajući se onodobnoj inflaciji odličja u Srbiji, spominje primjer sluškinje, koja je ukrala samo dio zlatnoga pribora za jelo u kući u kojoj je služila. Odlikovana je zbog poštenja, jer je, naime, mogla ukrasti sve! Tako i partizanski apologeti, kad su suočeni s odgovornošću za umorstva bar nekoliko desetaka tisuća Hrvata, očekuju pohvale i odličja, tvrdeći da bi četnici poubijali još više!

priznaje čin ujedinjenja), Stjepan Radić krilaticama o seljačkoj pravici, republikanstvu, te konfederalnome preuređenju Kraljevine, okuplja najveći broj Hrvata. Radićeva kapitulacija 1925., u obliku priznanja monarhije i Vidovdanskog ustava, iako se u širokim krugovima smatrala samo taktičkim korakom, stajat će ga jedne trećine glasova na skupštinskim izborima 1927.³

Bio je to jasan znak da Hrvati ne će pristati na unitarnu Jugoslaviju. Naprotiv, u hrvatskim redovima jačaju pobornici državne neovisnosti. Kraljevska diktatura i Oktroirani ustav (1931.) ne će skršiti hrvatski otpor. Dok se, s jedne strane, hrvatski separatisti odlučuju i na druge oblike borbe, krug oko dr. Mačeka i vodstvo Hrvatske seljačke stranke uobličavaju program reformiranja Jugoslavije u federalističkome pravcu, koji bi se mogao nazvati minimalističkim.⁴ U nizu javnih istupa i dokumenata (poput, primjerice Zagrebačkih punktacija, iz 1932.), hrvatsko domovinsko vodstvo zahtijeva razbijanje unitarnog ustrojstva Jugoslavije, kao pretpostavku njezina održanja.

Samostalna demokratska stranka, partner HSS-a u Seljačko-demokratskoj koaliciji, uglavnom prihvaća federalistički program tijekom 1931/32. O jačanju te misli, svjedoče i programski dokumenti Slovenske ljudske stranke, Jugoslavenske muslimanske organizacije, te crnogorskih federalista, doneseni malo nakon Zagrebačkih punktacija. Istaknuti srpski političari, Ljuba Davidović i Milan Grol, podupiru federalističke težnje. Da bez makar djelomičnoga zadovoljenja zahtjeva nesrpskih naroda, ponajprije Hrvata, nije moguće očuvati Jugoslaviju, postaje jasno i njezinim skrbnicima. Stoga u pravcu federalizacije Jugoslavije evoluiraju i njezini europski saveznici. Pribićević koncem lipnja

1932. piše Košutiću kako je razgovarao s tridesetak istaknutih francuskih političara i novinara: svi su oni protiv hegemonije nad Hrvatima i za reorganizaciju Jugoslavije "na bazi što šire federacije". Slično je raspoloženje i u Engleskoj, samo s više sklonosti prema Kruni, nego u Francuskoj.⁵

Nakon Aleksandrova smaknuća u Marseilleu, prvi čovjek Namjesništva, knez Pavle Karađorđević, opire se zahtjevima za preuređenjem Jugoslavije, pozivajući se na to da državu mora predati Aleksandrovu nasljedniku u istome obliku u kojem ju je preuzeo. Nu, unatoč volji Namjesništva, poraz ideje integralnoga jugoslavenstva i unitarne države, nije se mogao zaustaviti.

Politički je razvoj neminovno išao u tome smjeru. Uostalom, baš zbog toga se i Komunistička partija, koja je prethodnih desetak godina Jugoslaviju držala umjetnom, versailleskom tvorevinom bez budućnosti, preorijentira na obranu Jugoslavije, ali prilagođenu novim okolnostima. Partijski je zaokret bio, dakako, izveden po nuputcima Kominterne. Naime, nakon Hitlerova dolaska na vlast (1933.) i njemačko-poljskog ugovora o nenapadanju (1934.), SSSR se osjeća ugroženim, te se priklanja antirevizionističkim krugovima, postaje pobornikom održanja europskoga *status quo*a, te 1934. pristupa Društvu naroda. Na unutarnjem se planu provode političke i gospodarske reforme, koje će, s jedne strane, rezultirati donošenjem tzv. *staljinskoga ustava* 1936.,⁶ a s druge će strane dovesti do "čistki" i stvaranja pretpostavki za Staljinovu samovladu.

Jugoslavenski komunisti poslušno slijede Kominternine nuputke, prilagođene jugoslavenskoj stvarnosti, u kojoj neriješeno nacionalno pitanje ima ključnu ulogu. Na IV. zemaljskoj konferenciji, održanoj u Ljubljani, prosinca 1934., donesena je odluka o stvaranju KP Hrvatske i KP Slovenije, a uskoro i KP Makedonije (sve, dakako, u sastavu KPJ), i to "radi jačanja borbe protiv nacionalističkog uticaja i radi olakšanja i ubrzanja razvitka vlastitog kadra iz redova radnika koji pripadaju ugnjetenim narodima."⁷

5 Zagovaraju, konstatira Pribićević, uniju s Bugarskom, svi su protiv cijepanja Jugoslavije, a sudbina samog Aleksandra svima jer irelevantna. (Usp. Ljubo Boban, *Svetozar Pribićević u opoziciji* (1928-1936), Sveučilište u Zagrebu - Institut za hrvatsku povijest, Monografije, (3) Zagreb, 1973., str. 171-172., 174-175.)

6 Formalna odluka o reviziji ustava donesena je 1. veljače 1935.

7 Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom II, Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919-1937, (ćir.), Istorijsko odeljenje Centralnog komiteta KPJ, Beograd, 1950., str. 230-231.

3 Makar bi njegova tvrdnja potrebovala dokaza, Radićev će sin Vladimir - kasnije, u emigraciji dosta blizak Paveliću - tvrditi kako se njegov otac trajno i bezuvjetno borio za ostvarenje hrvatske državne samostalnosti. (Usp. Vladimir Radić, *Zločin od 20. lipnja i međunarodna štampa*. Obranjeno kao dizertacija na Školi visokih međunarodnih nauka mjeseca svibnja 1931, Pariz, bez god. (1931.?), str. 154-156.

4 Maček je bio posve svjestan da je takvo formuliranje težnji hrvatskog naroda minimalističko, i da bi, "kad bi bilo glasanje slobodno (...) 99 posto dalo glas za razlaz, a da li će tako trajati i naprijed raspoloženje, zavisi samo od Srbije." To je u svibnju 1932. izjavio radikalnim prvacima J. Radoniću i Ž. Tajsiću. (Usp. Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, Liber, Zagreb, 1974., sv. I., str. 83.)

Nakon splitskog plenuma i VII. kongresa Kominterne (1935.), KPJ načelno prihvaća federalističko stanovište. CK KPJ u studenome 1936., štoviše, precizira, da Partija neodstupno stoji na opstanku Jugoslavije i njezinu preuređenju u federativnu državu s, najvjerojatnije, sedam federativnih jedinica.⁸

Iako je u srbijanskoj oporbi već godinama sazrijevala zamisao o neizbježnosti nagodbe s Hrvatima, pa makar uz cijenu djelomične revizije ustava,⁹ službeni je Beograd ipak godinama ustrajao na očuvanju rješenja iz Oktroiranog ustava. Nu, kad se, zbog međunarodnopolitičkih okolnosti (jačanje Hitlera, stvaranje Osovine Rim-Berlin, kriza Društva naroda, pripajanje Austrije Njemačkoj, talijanska okupacija Albanije, sudetska kriza i skoro razbijanje Čeho-Slovačke), Jugoslavija našla suočena s ozbiljnim međunarodnim pritiscima, knez će popustiti i 24. kolovoza 1939. odobriti sporazum, koji su Maček i Cvetković postigli četiri dana ranije. Dva dana kasnije, 26. kolovoza 1939., objavljivanjem posebne uredbe ustrojena je Banovina Hrvatska.

Banovina Hrvatska stvorena je na temelju ustavnog članka 116., koji je Kruni davao pravo na donošenje privremenih uredbi u izvanrednim okolnostima. Takve je uredbe, prema ustavu, naknadno morala odobriti Narodna skupština. U tome je pogledu Banovina Hrvatska bila ustavnopravni provizorij, stvoren bez revizije ustava. S obzirom na to da se Skupština nikad više nije sastala, ni potvrdila sporazum Cvetković-Maček, odnosno Uredbu o Banovini Hrvatskoj, Banovina je zauvijek ostala provizornim rješenjem. Općepoznato je, da je stvaranje Banovine Hrvatske izazvalo nezadovoljstvo i na hrvatskoj i na srpskoj strani. Banovina nipošto nije predstavljala rješenje hrvatskoga pitanja, niti najviše što je domovinsko hrvatsko političko vodstvo, u tadašnjim

8 Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, sv. 3., str. 37. (Prema: Branko Petranović - Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost*, I. sv. 1914-1943., Prosveta, Beograd, 1987., str. 604.)

9 U sporazumu, sklopljenom 8. listopada 1937. između Seljačko-demokratske koalicije (HSS, SDS) i Bloka narodnog sporazuma, koji su tvorile Narodna radikalna, Demokratska i Zemljoradnička stranka, nije, doduše precizirano kakvo bi trebalo biti buduće uređenje Jugoslavije, ali su se stranke ugovornice suglasile, između ostaloga, i oko toga daje Vidovdanski ustav (1921.) donesen bez Hrvata, a Oktroirani ustav (1931.) ne samo bez Hrvata i protiv njih, nego također i bez Srba i protiv njih.

prilikama, moglo postići. Hrvatski su nacionalisti shvaćali da je Banovina stvorena u funkciji očuvanja Jugoslavije, te da ni po teritorijalnome opsegu, ni po dobivenome djelokrugu ne zadovoljava prave težnje hrvatskog naroda.¹⁰ Nezadovoljstvo su povećavali i nedemokratski, nerijetko izrazito jugoslavenski postupci banovinskoga režima. Poseban problem predstavljala je podjela Bosne i Hercegovine, koja se na hrvatskoj strani držala krupnim i neoprostivim ustupkom Srbima.¹¹ Stoga među Muslimanima jača pokret za autonomiju BiH, kojemu je na čelu dr. Džaferbeg Kulenović, predsjednik JMO-a i političar poznat po svojoj hrvatskoj orijentaciji. Taj je pokret imao zadaću izdvojiti BiH iz ostatka Jugoslavije, te je pretvoriti u posebnu jedinicu.

Većina je srpskih političara, znanstvenih i javnih radnika, sporazum Cvetković-Maček držala kapitulacijom srpstva. Započelo je široko organiziranje pokreta, poznatoga pod nazivom *Srbi na okup*, koji je išao za okupljanjem srpstva, izdvajanjem kotara sa srpskim življenjem iz Banovine, te njihovim pripajanjem ostatku Jugoslavije pod srpskom dominacijom. Mačekova je sporazumaška politika dovela do podvajanja u hrvatskome političkom tijelu, a istodobno do homogenizacije srpstva.¹²

Ipak su srpske političke stranke napuštale unitarističku koncepciju. Najteže je tu zamisao prihvaćala Narodna radikalna stranka, čiji su prvaci držali kako se širokom samoupravom može

10 Kao autonomna jedinica unutar Kraljevine Jugoslavije, Banovina je Hrvatska obuhvaćala 66.393 km² i brojila 4.403.199 stanovnika. Od toga je bilo 3.235.830 Hrvata (3.061.680 katoličke i 174.150 islamske vjeroispovijedi), 847.005 Srba, 40.524 Slovenca, 62.647 Mađara, 96.023 Nijemca, 40.939 Čeha, 13.189 Slovaka, 5.498. Rusa, 7.468 Ukrajinaca, 5.414 Poljaka, 6.867 Talijana i 41.956 ostalih. Izvan Banovine je, po službenim podacima banovinskih vlasti, otisnutima na dopisnici sa zemljovidom Banovine, u nakladi Seljačke sloge (Zagreb, 1939.), ostalo 421.198 Hrvata, od toga 205.987 u BiH, 121.741 u Vojvodini, 31.227 u Srijemu, 14.172 u Boki Kotorskoj, 19.354 u Sloveniji, 28.717 u Srbiji i Crnoj Gori, te oko 800.000 izvan Jugoslavije (u Istri, Gradišću, Americi itd.).

11 Iako valja imati na umu, da je bilo srpskih političara (npr. S. Kosanović), koji su se zalagali za pripajanje ostatka BiH Banovini Hrvatskoj, kako bi se u njoj povećao

broj Srba!

12 Jareb upozorava na neobično važnu i najčešće previdanu činjenicu, da je stvaranje Banovine predstavljalo ključni element konsolidacije i koncentracije srpstva, koje je nakon Aleksandrove smrti bilo i društveno i politički razmrvljeno. (Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Knjižnica Hrvatske revije, sv. IV., Buenos Aires, 1960., str. 79.)

izbjeci federalizacija države, lako nezadovoljna time što je u procesu pregovaranja zaobiđena srbijanska oporba, Demokratska je stranka već 29. kolovoza 1939. podsjetila na to, da se njezin predsjednik Davidović već u siječnju 1933., nakon Zagrebačkih i drugih punktacija, založio za federativno uređenje. U studenome 1939. demokrati su to svoje stajalište potvrdili.¹³ U glasilu *Srpskoga kulturnoga kluba*, ugledni je srpski političar S. Jovanović u travnju 1940. pisao kako "federalizam, dugo vremena ozloglašen među Srbima, ima sada i među njima ubedenih pristalica kao ono srednje rješenje koje bi zadovoljilo i hrvatske težnje za autonomijom i srpske težnje za državnim jedinstvom."¹⁴

Dakako, da je ovo prividno popuštanje u biti bilo motivirano interesima srpstva, odnosno težnjom za stvaranjem Velike Srbije u sklopu federalizirane Jugoslavije. Glavni je odbor Jugoslavenske radikalne zajednice sredinom siječnja 1940. zatražio nastavak preuređenja Jugoslavije po načelima iz sporazuma Cvetković-Maček. Zahtjev da se sva područja istočno od granica Banovine Hrvatske jasno odrede kao teritorij posebne srpske jedinice, nailazio je na općenitu potporu srpstva. Ubrzo je, na poticaj premijera Cvetkovića, pripremljena i uredba kojom bi se stvorila tzv. srpska zemlja. Po toj uredbi, koja je ostala u nacrtu, Vrbaska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska i Vardarska banovina spajaju se u jedinicu, kojoj je ime Srpske zemlje, a sjedište joj je u Skopju. Ta bi jedinica također imala djelokrug sličan djelokrugu Banovine Hrvatske.¹⁵

Slovenske su političke snage pokazivale spremnost poduprijeti taj srpski zahtjev. Najvjerojatnije su računale na to, da bi u tom slučaju Dravsku banovinu mogle formalno pretvoriti u posebno slovensko autonomno područje. U rujnu 1939. u Beogradu je ustrojeno tročlano povjerenstvo, koje je imalo pripremiti Uredbu o Banovini Sloveniji. Ona bi u konačnici imala ovlasti analogne onima Banovine Hrvatske. Zanimljivo je, da se za preuređenje zemlje u tri jedinice (hrvatsku, slovensku i srpsku), zalagala i Samostalna demokratska stranka.¹⁶

13 B. Petranović - M. Zečević, n. dj., str. 533-545.

14 Slobodan Jovanović, *Ustavno pitanje*, Srpski glas, br. 21, od 4. aprila 1940.

15 Usp. nacrt uredbe u: Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Institut društvenih nauka. Odeljenje za istorijske nauke, Serija I., Monografije, (5), Beograd, 1964., str. 412-418.

16 Potanje v. Ljubo Boban, *Sporazum...*, str. 307-319.

Uredbom o Banovini Hrvatskoj Kraljevina Jugoslavija ni pravno, ni politički nije postala federativnom državom. Međutim, bez obzira na nesklad između ustavnopravnog ustrojstva i stvarnosti, što u povijesti ustavnoga prava i političkih doktrina nije rijedak slučaj, unitaristička je koncepcija doživjela politički i psihološki poraz, koji je bio neopoziv. Politički je razvoj ireverzibilan, te zapravo više nije bilo mogućnosti da se položaj Banovine Hrvatske na miran način i bez nesagledivih posljedica po jugoslavensku državu, radikalno izmijeni u korist reunitarizacije Jugoslavije.¹⁷ Pokret za autonomiju BiH, te nastojanja slovenskih političara da se Dravska banovina, sa svojim već jasno definiranim područjem, preinači u Slovensku, jasno su svjedočili o tome. Uostalom, i sam plan stvaranja "srpskih zemalja", unatoč svojim velikosrpskim atributima, također je pokazivao ne samo to da verbalno jugoslavenstvo, koje je imalo prije svega propagandnu svrhu, ponovno ustupa mjesto srpskoj nacionalnoj misli, nego i to, da unitaristička koncepcija više ne odgovara ni zahtjevima te (veliko) srpske misli.

I slom Kraljevine Jugoslavije argument je u prilog tvrdnji, da je unitaristička koncepcija doživjela povijesni poraz. Većina se pisaca slaže u tome, da je državni udar od 27. ožujka 1941., kojim je srušena vlada Cvetković-Maček, tek u manjoj mjeri bio uperen protiv pristupa Jugoslavije Trojnom paktu.¹⁸ Prvi i najkрупniji razlog srpskoga nezadovoljstva Cvetkovićevom vladom, sastojao se u "popuštanju" Hrvatima i u tobožnjem slabljenju države uslijed stvaranja Banovine Hrvatske. Unatoč tome, novi je premijer, general Dušan Simović, bio svjestan da bez priznavanja sporazuma Cvetković-Maček, odnosno potvrđivanja statusa Banovine Hrvatske, ne će moći pridobiti Mačeka na suradnju i ulazak u vladu.¹⁹

17 Vrijedno je dometnuti, da su, raspravljajući o ustavnopravnom položaju Banovine, neki pravni pisci (poglavito hrvatski) isticali da ne postoje čak ni pravni argumenti za poništenje dosegnutoga stupnja autonomije. Njihova mi se argumentacija čini pravnički nategnutom, ali je u političkome pogledu nesumnjivo odgovarala istini.

18 Poodavno je poznata važna uloga, koju je u organiziranju državnog udara imala britanska obavještajna služba SOE(SpecialOperations Executive). Ima naznaka, da je svoje prste u organiziranju državnog udara imala i sovjetska obavještajna služba.

19 Iako je predsjednik HSS-a, zanimljivo, već 27. ožujka 1941., bez ikakvih uvjeta i vjerojatno u težnji da lakše nagovori vladu na obdržavanje obveza prema Osovini, i tako sačuva mir (ali i Jugoslaviju!), pristao da u pučističku vladu uđu ostala četvorica ministara iz redova HSS-a (Šutej, Andres, Torbar i Smoljan).

Nova je, pučistička vlada već na drugoj sjednici, održanoj 27. ožujka uvečer, zaključila kako se položaj Banovine Hrvatske državnim udarom "ni u koliko nije promenio."²⁰ Idućih su dana Mačekovim izaslanicima, banu Subašiću i ing. Košutiću, u više navrata dana istovjetna uvjeravanja, pa se Maček 1. travnja odlučio na ulazak u jugoslavensku vladu. Dva dana kasnije, konačno je, rezolutno i bezuvjetno "otklonio, svaki razgovor" o uspostavi "neovisne Velike Hrvatske" pod zaštitom Trećega Reicha odnosno Osovine. Tek nakon Mačekova dolaska u Beograd (4. travnja 1941.), jugoslavenska je vlada, pritisnuta dramatičnom situacijom, na brzinu donijela desetak uredbi, od kojih su se neke odnosile na djelokrug Banovine i djelovanje banske vlasti.

Federalistička koncepcija u politici jugoslavenske izbjegličke vlade

Prvih tjedana nakon odlaska u emigraciju, jugoslavenska je vlada zabavljena tehničkim i organizacijskim problemima, tj. pitanjem smještaja i rasporeda, organizacije "vojske" i propagande, raspodjelom novčanih sredstava i sl. Politička su pitanja, osim naglašavanja borbe za obnovu Jugoslavije, ostavljena po strani. Ipak, već 4. svibnja 1941., na sjednici održanoj u Jeruzalemu, vlada jednoglasno donosi Izjavu ("Deklaraciju"); kojom se osuđuje uspostava NDH, kao "tuđinske kolonije najgore vrste". Istodobno se naglašava težnja svih Srba, Hrvata i Slovenaca da ostanu ujedinjeni u teritorijalno neokrnjenoj, neovisnoj jugoslavenskoj državi, u kojoj će svi Srbi, Hrvati i Slovenci uživati "punu slobodu". Sporazum Cvetković-Maček, potvrđen ulaskom "g. dr. Mačeka i njegovih saradnika u vladu", u toj je Izjavi nazvan "jednim od temelja državne politike".²¹ Na slično intonirane note jugoslavenskoga poslanstva u Londonu, od 14. i 25. svibnja, te 5. lipnja 1942., britanski ministar vanjskih poslova A. Eden ponavlja kako njegova vlada i dalje podupire vladu kralja Petra II., kao "jedinoga ovlaštenog predstavnika Hrvatske i Slovenije i drugih dijelova" jugoslavenske države.

20 Usp. Ferdo Čulinović, *Slom stare Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb, 1958., str. 158.

21 Bogdan Krizman {*prir.*}, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943. Dokumenti*. (dalje: *Jugoslavenske vlade...*, I.) Arhiv Jugoslavije-Globus, Zagreb, 1981., dok. 15, str. 116-118.

Pitanje unutarnjeg uređenja buduće Jugoslavije u prvo se vrijeme ne poteže. Na sjednici vlade 19. svibnja, premijer Simović izjavljuje kako je važno obnoviti Jugoslaviju, a sva su druga pitanja preuranjena.²² Hrvatski predstavnici, dr. Krnjević i dr. Sutej, šutke prelaze preko te opaske predsjednika vlade. Ipak, iz činjenice da je brzo postignut sporazum da se Šubašića iz političko-promičbenih razloga pošalje u SAD, gdje ima "naročitu misiju među Hrvatima", jasno je da ni srpski krugovi u vladi nisu planirani dokidanje rezultata sporazuma Cvetković-Maček.²³

Razmišljajući o poratnom uređenju Europe, Churchill je pokazivao sklonost prema stvaranju podunavske konfederacije. U njoj, međutim, nije trebalo biti mjesta za Hrvatsku, koja je trebala ostati u jugoslavenskome, odnosno balkanskom okviru. Dvojbama glede mogućnosti obnove Jugoslavije, pariralo se planom o stvaranju balkanske konfederacije. Taj je plan otvarao mogućnost da Hrvati, Srbi i Slovenci ostanu unutar istoga državnopravnog entiteta, pristupanjem konfederaciji kao samostalne jedinice.²⁴

Već u lipnju 1941. sve češće se počelo govoriti o balkanskoj konfederaciji, koja bi obuhvatila Jugoslaviju, Grčku i Bugarsku. Time se htjela demonstrirati britanska snaga na političkome polju, te istodobno utjecati na držanje Turske. Može se pretpostaviti, da se u Londonu na tu konfederaciju gledalo i kao na svojevrsni budući *cordón sanitaire*, koji bi zapriječio širenje SSSR-a i prodor boljševizma. To će se jasno vidjeti iz kasnijih britansko-sovjetskih pregovora o sudbini Jugoistočne Europe.

Nakon njemačkoga napada na SSSR-a, ta se zamisao i Staljinu činila zanimljivom, iako je Moskva iz taktičkih razloga

22 *Jugoslavenske vlade...*, I, dok. 26., str. 136-137.

23 Uskoro će hrvatski ministri i ban Šubašić zametnuti borbu za stalno i sustavno naglašavanje nepovredivosti Banovine Hrvatske. Na taj će se način u hrvatskoj iseljeničkoj, a dijelom i domovinskoj politici, Banovina pretvoriti u argument protiv Nezavisne Države Hrvatske. U svojoj raspravi o padu Jugoslavije, Ilija Jukić će kasnije ustvrditi da su hrvatski ministri u jugoslavenskoj vladi računali na poratnu uspostavu katoličke, odnosno podunavske konfederacije. To je, međutim, tema, koju ovdje nije moguće opširnije elaborirati.

24 Usp. Elisabeth Barker, *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u drugom svjetskom ratu*, u: *Britanska politika na Balkanu u II. svjetskom ratu*, Delo-Globus, Zagreb, 1978., str. 153.

započela promicanjem sveslavenske ideje.²⁵ Kralj Petar II., na valovima BBC-a je 6. rujna 1941. održao govor, u kojem je, naglašavajući kako "Jugoslavija može biti jaka samo onda, ako se i Srbi, i Hrvati i Slovenci budu u njoj osećali ravnopravni u svojoj kući", pozvao balkanske narode, prije svega Grke, na tješnju suradnju i zajednicu.²⁶

U drugoj polovici 1941. sve češće se počinje pokretati pitanje ustrojstva Jugoslavije. Razlog tomu je zaoštavanje hrvatsko-srpskoga rata i stvaranje Nedićeve vlade. Jugoslavenskoj vladi dolaze izvješća o tobožnjim stotinama tisuća poubijanih Srba,²⁷ uslijed čega se zahuktava velikosrpska propaganda, koja se do tada gradila na hrvatskoj "izdaji" Jugoslavije. Njezini najgrlatiji predstavnici, poslanici K. Fotić i J. Dučić, dobivaju sve veću potporu u zahtjevu da se odustane od obnove Jugoslavije, te prione stvaranju Velike Srbije. Ta je kampanja, s jedne strane, paralizirala političko djelovanje jugoslavenske vlade, a s druge strane, prisilila Britance da počnu od jugoslavenskih političara tražiti izjašnjenje o budućem ustrojstvu Jugoslavije. To je, po njihovu sudu, jedini pravi put da se Jugoslavija doista obnovi. Grol je 29. prosinca 1941. zapisao u dnevnik: "Ko danas od nas misli da se zajednica naša može očuvati i urediti bez priznanja prava Hrvatima na nezavisan unutarnji život u zajednici, na federaciju?"²⁸ U tom je svjetlu naglašeniju ulogu dobio i plan o stvaranju balkanske konfederacije. Računalo se da bi u sklopu

25 Usp. Gavrilovićevo izvješće Ninčiću, Moskva, 4. augusta 1941. (*Jugoslavenske vlade...*, /., dok. 58., str. 173-177.) i dr.

26 *Jugoslavenske vlade...*, I., dok., 73, str. 203-204.

27 Slučaj s poznatim pamfletima, memorandumom SPC, predanim 9. srpnja 1941. njemačkomu vojnom zapovjedniku Srbije, generalu Schroderu, te dokumentom, zvanim "Memorandum episkopa Valerijana, vikara njegove svetosti Patrijarha - predat generalu Danckelmannu, vrhovnom komandantu oružanih snaga u Srbiji, avgusta 1941". Taj je pamflet, s 24 fotografije navodnih hrvatskih zverstava nad Srbima, u inozemstvo donio dr. Miloš Sekulić, krajem rujna odnosno početkom listopada 1941. "Memorandum" je navodio izmišljene brojke o 180.000 ubijenih Srba, a fotografije su također bile krivotvorene. Nije isključeno, da su one djelom njemačke obavještajne službe. Na taj je dokument odgovorio dr. Rudolf Bičanić, memorandumom objavljenim u: *Jugoslavenske vlade...*, I., dok. 118., str. 257-268.; Bičanićev je tekst izazvao bijes srpskih ministara. (Usp. Milan Grol, *Londonški dnevnik*, Filip Višnjić, Beograd, 1990., str. 34-39. i d.)

28 M. Grol, n. dj., str. 81.

te konfederacije bila očuvana i Jugoslavija. Dok bi Grčka ušla kao jedinstvena cjelina, Srbija, Hrvatska i Slovenija bi bile njezine zasebne jedinice.²⁹ Zahvaljujući britanskome pritisku, između Kraljevine Jugoslavije i Kraljevine Grčke sklopljen je u Londonu, 15. siječnja 1942., Sporazum o Balkanskoj uniji³⁰.

Držeći da su Srbi u politički i moralno jačem položaju, jugoslavenska vlada izbjegava potanju raspravu o unutarnjem ustrojstvu Jugoslavije, prešutno i dalje priznajući Banovinu Hrvatsku. Iz taktičkih se razloga ne daju izjave o tome. Srpski čimbenici drže da imaju moralno pravo naglašavati srpsku nacionalnu misao kao potku jugoslavenske ideje i države, ne obazirući se previše na Hrvate. Jugoslavenski orijentirani srpski ministri shvaćaju da u interesu opstanka Jugoslavije treba suzbiti Fotićevu velikosrpsku propagandu, ali se ne upuštaju u konkretne akcije, jer su svjesni, da bi ih javna kritika velikosrpskoga programa diskreditirala u očima srpskog iseljeničtva, kao i u očima Srba u Srbiji.³¹ Mržnja prema Hrvatima ipak se ne da sakriti. Ninčić na valovima BBC-a izjavljuje kako "kazna mora odgovarati veličini zločina", a u užem krugu precizira da treba pobiti 100.000 Hrvata.³²

Međutim, vijesti najprije o sukobima četnika i partizana, a potom i o četničkoj suradnji s Talijanima i Nijemcima, ugrožavaju idealiziranu propagandnu sliku o "srpskom otporu okupatoru". Ugrožen je time i kredibilitet vlade, koju potresaju unutarnje razmirice, tzv. Kairska afera, pitanje kraljeve ženidbe i si. U proljeće 1942. Britanci inzistiraju na donošenju precizne vladine političke platforme, posebno s obzirom na unutarnje odnose. Britanski veleposlanik kod jugoslavenske vlade, G. W. Rendell, inzistira da se u vladinoj izjavi naglasi, između ostaloga, i obdržavanje hrvatsko-srpskog sporazuma iz 1939. Premijer Jovanović prihvaća ideju da nacrt deklaracije sastave

29 M. Grol, n. dj., str. 9. i d.; Usp. VeseHn Đuretić, *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivrječnosti na političkoj pozornici drugog svjetskog rata*, Institut za savremenu istoriju-Narodna knjiga, Beograd, 1982., str. 115.

30 Usp. B. Petranović - M. Zečević, n. dj., str. 771-772.

31 U ljeto 1942. Ninčić u razgovoru s poznatim bivšim talijanskim političarem, sad emigrantom, grofom Carlom Sforzom, predlaže suradnju Jugoslavije i Italije protiv Njemačke. Nakon što je Sforza predbacio Srbima velikosrpsku politiku, Ninčić napominje kako ne misli na Veliku Srbiju, nego na Jugoslaviju uređenu tako da svaki od tri naroda "uživa potpunu autonomiju".

32 M. Grol, n. dj., str. 52., 54.

Britanci (Seton-Watson i Rendell), a ovi u nj, u svibnju 1942., izrijekom uvrštavaju federalističko načelo, te obvezu donošenja novog ustava, koji će ozakoniti federativno uređenje.³³ Rendell, bilježi Grol, "insistira na *Sporazumu* (Cvetković-Maček, op. T. J.) kao nespornom".³⁴ Jovanović prihvaća britanske formulacije, ali se neki srpski ministri bune. Kod njih jača strah da će federalizacija Jugoslavije dovesti u pitanje srpsko gospodstvo nad Makedonijom i Vojvodinom, pa i Crnom Gorom.³⁵

Već u ljeto 1941. britanski su čimbenici svjesni podijeljenosti i političke nedoraslosti jugoslavenske vlade. S obzirom na to da su se hrvatsko-srpska prepucavanja nastavila, Foreign Office u listopadu 1942. ocjenjuje kako je hrvatski probiem kronične naravi. On je doveo do građanskoga rata, polarizirao iseljništvo, vladu učinio nesposobnom za rad. Stoga treba nastaviti nastojanja za donošenjem deklaracije. Početkom studenoga 1942. Rendell otvoreno izjavljuje kako "kod engleskih faktora niko od saveznika ne uživa tako rđavu reputaciju" kao jugoslavenska vlada: "Samo svađe i razdori. Vas nije glas da niko ni s kim nije". On domeće da je "vrlo veliki pesimist" u pogledu obnove Jugoslavije.³⁶

Kivan zbog tromosti vlade, koja trpi podrivanje jugoslavenske ideje i države velikosrpskim krilaticama, te usuprot tome hoće imenovati Fotića veleposlanikom, ban Šubašić 17. listopada 1942. priopćuje kralju Petru da prekida odnose s jugoslavenskom vladom. O tome je izvjestio američku, britansku i sovjetsku vladu. U posljednjim mjesecima 1942. Britanci vrše pritisak na vladu s ciljem primoravanja Mihailovića na suradnju s partizanima. Istodobno se zahtijeva ublažavanje velikosrpskih tonova, te definiranje unutarjopolitičkih ciljeva, što je uvjet za opskrbu Mihailovića oružjem i tvorivom: "... da se đeneralu Mihailoviću dostave političke depeše u kojima će jugoslavenska vlada da iznese svoje gledište o Jugoslaviji,

33 Usp. V. Đuretić, n. dj., 205-208.

34 M. Grol, n. dj., str. 156-157.

35 Usp. M. Grol, n. dj., str. 68., 117.

36 *Jugoslavenske vlade...*, /, dok. 230., str. 455-456. Zabilješka V. Milanovića od 6. novembra 1942.; Isto je 22. rujna 1942. izjavio M. Grolu, B. Vlajiću i B. Markoviću. (Usp. M. Grol, n. dj., str. 191.)

njenom uređenju, jer đeneral Mihailović bori se za 'Veliku Srbiju'.³⁷

Tijekom 1943. britanski se pritisak pojačava. Dionice kraljevske vlade u Londonu se smatraju ključnom polugom britanskog utjecaja na Balkanu i u Podunavlju. U tom je svjetlu projekt federalizacije Jugoslavije instrument, kojim treba obuzdati hrvatski separatizam, pomiriti četnike i partizane (i Mačeka, s čijom se tobožnjom potencijalnom vojničkom snagom povremeno ozbiljno računalo), te nastupati u pregovorima sa SSSR-om. Jedan od oblika pritiska bio je i nagovještaj mogućnosti da SAD demonstrativno povuku svoga veleposlanika kod jugoslavenske vlade, "dok ona ne afirmira jasnije" svoju politiku. Britanski i američki mediji dogovorno su cenzurirali vijesti o Draži Mihailoviću, slabeći tako položaj izbjegličke vlade.³⁸ U takvoj je atmosferi nastavljen rad na vladinoj deklaraciji, a rasprave o njoj, tijekom svibnja i lipnja 1943. bile su veoma žustre.

Hrvatski su ministri jasno zahtijevali obnovu Jugoslavije u federativnom obliku, s tim da su teritorij i djelokrug Banovine Hrvatske polazišta pri njezinu reformiranju. Sve relevantne oporbene slovenske političke snage, u jesen 1941. izradile su program, po kojemu je Slovenija posebna jedinica u okviru Jugoslavije. U tom se smislu M. Krek obratio predsjedniku izbjegličke vlade, S. Jovanoviću, naglašavajući 1. lipnja 1943. da Slovenci "očekuju federativno uređenje, demokratsku slobodu, duboke socijalne reforme". Krek je zatražio da vlada odlučno poradi na oslobođenju Gorice, Trsta, Istre i Koruške, te cijeloga Prekomurja.³⁹

Jovanović je htio precizirati da bi se federacija sastojala od tri jedinice, ali se odmah shvatilo, kako bi time dao vodu na mlin promičbe o bugarskoj Makedoniji. Kralj Petar je, pak, pod britanskim utjecajem, u lipnju razmišljao o federaciji s četiri jedinice (još i BiH).⁴⁰ Na sjednici od 9. lipnja 1943. premijer Jovanović je, konačno, istakao da unatoč tomu što "posle iskustva od dvadeset godina mnogi misle da se Jugoslavija ne

37 *Usp. Jugoslavenske vlade...*, i, dok. 251, str. 506-509. Referat Živana L. Kneževića, London, 30. XII. 1942.

38 Usp. M. Grol, n. dj., str. 319-320.

39 B. Petranović - M. Zečević, n. dj., str. 772-773.

40 Usp. M. Grol, n. dj., str. 336., 367.

može održati na pretpostavci potpunog etničkog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Ali ako nam je iskustvo pokazalo da postoji jedan srpski, jedan hrvatski, jedan slovenački nacionalizam o kome valja voditi računa, otuda još ne sleduje da Jugoslaviju treba rasturiti u interesu jedne srpske, jedne hrvatske, jedne slovenačke države. (...) Da bi mogla računati na punu potporu Saveznika, Jugoslavija se mora pokazati i voljna i sposobna da sarađuje s njima na izgradnji tog novog poretka. Radi toga ona će kao i ostali Ujedinjeni Narodi morati podvrgnuti svoje ustanove temeljnoj reviziji, i to u duhu jedne popravljene i podmlađene demokratije. Pri toj reviziji ustanova sam narod imade da kaže posljednju reč, ali prema dosadašnjem toku događaja moglo bi se predviđati da je doba unitarizma prošlo, i da budućnost pripada jednom više ili manje federalističkom uređenju koje bi omogućilo Srbima, Hrvatima i Slovencima da bez poricanja svoje posebne individualnosti sarađuju u skladu na zajedničkim državnim zadacima. Takvo uređenje odgovaralo bi po najpre demokratskoj ideologiji onakvoj kako je danas shvataju Ujedinjeni Narodi."⁴¹

Takva je formulacija uvrštena u Izjavu vlade o ratnim ciljevima, donesenu 23. lipnja 1943. Dr. Krnjević, međutim, nije bio zadovoljan, pa je priložio amandmane, kojima se osuđuju svi koji rade protiv uspostave Jugoslavije, a naglašava se kako je srpsko-hrvatski sporazum iz 1939. i dalje jedan od temelja državne politike.⁴² O tome se, pa i o konačnom tekstu deklaracije, nastavljala borba. Srbi su bježali od priznanja sporazuma Cvetković-Maček, koliko zbog njegovih teritorijalnih uglavaka, toliko zbog *duha toga sporazuma*, kako se izražavao Milan Grol, uvjereni da je on uvod u raspad Jugoslavije. Nu, već tijekom 1943. srpski su se političari u izbjeglištvu posve pomirili s činjenicom da bez federalizacije, koja bi imala najmanje tri člana - nema obnove Jugoslavije. Pritom, dakako, intimno ostaju uvjereni, da Srbija ima pravo na teritorijalno proširenje unutar takve Jugoslavije.

41 Branko Petranović (prir.), *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1943-1945. Dokumenti*, (dalje: *Jugoslovenske vlade...*, II.), Arhiv Jugoslavije-Globus, Zagreb, 1981., dok. 54, str. 103-111.

42 Usp. *Jugoslovenske vlade...*, II, dok. 62, str. 143-144.

Velika Srbija kao samostalna država ili kao dio federativne Jugoslavije (Federalističke koncepcije srpskih snaga u domovini)

Uspostava NDH i slom Jugoslavije, za koji se mahom optuživalo Hrvate, dali su zamah staromu planu stvaranja Velike Srbije. Pretjerana propagandistička izvješća o sustavnom ubijanju Srba u NDH, u srpskim su planovima legitimirali ambiciju "čišćenja" predviđenoga teritorija Velike Srbije od Hrvata i svih drugih "nenacionalnih elemenata". Ipak, s obzirom na to da je četnički pokret nominalno bio pod nadzorom jugoslovenske izbjegličke vlade, jugoslovenska se ideja iz taktičkih i propagandnih razloga nije javno odbacivala. Pritom se vodilo računa o odjeku u inozemstvu (tj. o legitimitetu izbjegličke vlade, te o nepriznavanju prestanka postojanja Jugoslavije), ali i o unutarnjim reperkusijama, odnosno, pokušajima da se četništvu priskrbi potpora i među Hrvatima i Slovencima.

U programskim se istupima četničkih ideologa u pravilu govori o Jugoslaviji, štoviše o federativnoj Jugoslaviji, iako se pod time zapravo podrazumijevala Velika Srbija, koja bi imala dva prirepka, u obliku teritorijalno okljaštrene Hrvatske i Slovenije.

"Homogena Srbija", projekt Stevana Moljevića od 30. lipnja 1941., predviđa stvaranje etnički čiste Velike Srbije. Kad se stvori ta "homogena Srbija", piše Moljević, pristupit će se stvaranju većih blokova, jer to traži i vrijeme i srpski saveznici. Dakle, "Jugoslavija bi (...) imala biti uređena na federativnoj osnovi sa tri federalne jedinice: srpskom, hrvatskom i slovenačkom (Srbija, Hrvatska i Slovenija). I tek kad se to stanje sredi, kad se svi srpski krajevi povezu u jednu homogenu Srbiju i kad se sažive, onda bi se moglo pomišljati na uže zблиženje s Bugarskom."⁴³

Bez obzira na to, što se u praksi Moljevićev projekt vjerojatno ne bi razlikovao od naputka, koje je Draža Mihailović

43 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (dalje: ZNOR), Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, tom XIV., knj. 1, str. 1-9.

20. prosinca 1941. uputio majoru Lašiću i kapetanu Đurišiću,⁴⁴ a to se vidi i iz slično intoniranoga Moljevićeva pisma Dragiši Vasiću, iz prosinca 1941.,⁴⁵ činjenica je da se čak i u četničkim dokumentima, dobrim dijelom pod stvarnim ili pretpostavljenim utjecajem "saveznika", napušta plan o obnovi unitarističke Jugoslavije. Komentirajući Moljevićev elaborat, četnički ideolog, odvjetnik i književnik D. Vasić, u travnju 1942. podupire projekt stvaranja etnički čiste Velike Srbije (koju bi se, "ako budemo pametni", moglo ostvariti vojničkim putem, te "čišćenjem i preseljavanjem odnosno razmjenom stanovništva"), ali upozorava na to da se ne smije ponovno počiniti pogriješka da se stvori centralistička Jugoslavija. Pritom Vasić upire prstom u Alzaciju i Lotaringiju, te podsjeća da je francuska centralistička uprava hranila tamošnji separatizam.⁴⁶

U četničkim se dokumentima koncepcija obnove unitarističke Jugoslavije pojavljuje vrlo rijetko.⁴⁷ Iako je bilo teško sakriti četničko nezadovoljstvo politikom jugoslavenske izbjegličke vlade, koju se optuživalo za popustljivost hrvatskim zahtjevima, četničko je vodstvo slijedilo političke naputke iz Londona odnosno Kaira. U jednome četničkom priručniku, sastavljenomu krajem 1942. ističe se kako je oblik državnog uređenja buduće jugoslavenske države od sekundarne važnosti, iako to nije značilo odustanak od plana o Velikoj Srbiji u sklopu Jugoslavije.⁴⁸ U sklopu priprema za tzv. Svetosavski kongres, održan od 25. do 28. siječnja 1944. u selu Ba, održana je predkonferencija, na kojoj je zaključeno da će buduća

Jugoslavija biti federativna država, sastavljena od tri jedinice.⁴⁹ Na kongresu je takva odluka prihvaćena. Jugoslavija "treba da bude uređena kao federativna država, u obliku ustavne i parlamentarne narodne monarhije". Međutim, solidnost te buduće Jugoslavije zahtijeva stvaranje "jedne srpske jedinice u državnoj zajednici, koja bi na demokratskim osnovama okupila ceo srpski narod, na njegovoj teritoriji." Nadalje se kaže da "isto načelo treba da važi i za Hrvate i za Slovence (sic!)", ali Kongres, jasno negirajući Banovinu Hrvatsku, precizira da hrvatsko-srpsko razgraničenje, "izraženo bez legitimnih predstavnika srpskog naroda, kao i sva druga faktična stanja stvorena pred rat ili u ratu, pod pritiskom nasilja i diktatom okupatora, ne priznaju se."⁵⁰

Velikosrpski su planovi bili separatistički i protujugoslavenski, te su u biti, u političkome smislu, predstavljali manju prijetnju opstanku neovisne Hrvatske, negoli jugoslavenski planovi. Mihailovići su četnici već tijekom ranoga ljeta 1941. uspostavili stanovite oblike suradnje s Aćimovićevom kome-sarskom upravom, a ta je suradnja produbljena po ustrojenju Nedićeve kvislinške vlade, 29. kolovoza 1941.

Švicarski konzularni ured (Konsularkanzlei) u Beogradu izvješćuje o raspoloženju u zemlji neposredno nakon stvaranja Nedićeve vlade. Srbi i dalje optužuju Hrvate za slom Jugoslavije, a dade se jasno razaznati, kako među istaknutim ljudima, koji su ostali u zemlji, postoje dvije struje. Jedni su protiv Jugoslavije i zagovaraju stvaranje Velike Srbije. Drugi su, pak, još lojalni izbjegličkoj vladi, ali su svjesni da Jugoslavija može biti obnovljena samo kao federativna država. Stoga su kivni na srpske političare, koji nisu sklopili sporazum s Hrvatima još prije 1939., tj. u vrijeme kad se moglo spriječiti stvaranje "Velike Hrvatske" (sic!) u obliku Banovine Hrvatske. Ove druge najviše plaši opasnost da će Hrvati, u slučaju obnove Jugoslavije, uz britansku potporu inzistirati na tome da su granice Banovine Hrvatske polazišna točka u razgraničenju. U tom bi se slučaju Hrvatska mogla proširiti na dodatni dio Bosne i Hercegovine, te Bačku.⁵¹

44 Tj. stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, te "očistiti nacionalne manjine i nenacionalne elemente". (Usp. ZNOR, XIV/1, str. 93-100.)

45 Usp. ZNOR, XIV/1. str. 101-103.

46 Usp. Nikola Milovanović, Dragiša Vasić. Od građanskog buntovnika do kontrarevolucionara, Nova knjiga, Beograd, 1986., str. 263-269.

47 Konferencija četničke omladine Crne Gore, Boke Kotorske i Sandžaka, održana 2. prosinca 1942. u Šehovićima, međutim, naglašava da će buduća Jugoslavija biti unitarna, dok će Srbi, Hrvati i Slovenci "živjeti u svojim oblastima na principu širokih samouprava". (Usp. ZNOR, XIV/1, str. 736-739.) Valja uočiti da se ovdje Boka Kotorska spominje odvojeno od Crne Gore, kojoj je, ne računajući svojedobni Pribičevićev akt, kojim je Boka postala dijelom Zetske oblasti, prvi put u povijesti pripojena nakon svršetka Drugoga svjetskog rata.

48 Usp. Jozo Tomasevič, Četnici u drugom svjetskom ratu 1941 -1945, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979., str. 160-161.

49 Usp. N. Milovanović, n. dj., 354-356.

50 B. Petranović - M. Zečević, n. dj., str. 817-821. Priređivači ističu, da je Svetosavski kongres održan kao politički odgovor na drugo zasjedanje AVNOJ-a.

51 Schweizerisches Bundesarchiv Bern, 2300 Konsularkanzlei Belgrad, Bd. 5, Politische Berichte 1941-1944; Izvješće od 4. rujna 1941.

Ne isključujući mogućnost da bi ipak moglo doći do obnove Jugoslavije, Nedić je za svoje planove o stvaranju Velike Srbije, zanimljivo, nalazio potporu kod nekih visokih njemačkih vojnih dužnosnika u Srbiji. Kad mu je, pred kraj 1942., obećano da će moći posjetiti Hitlera i Ribbentropa, Nedić se počeo temeljito pripremati, između ostaloga, i za izlaganje plana o teritorijalnomo proširenju Srbije. Nakon što je konzultiran širi krug političara i vojnih stručnjaka, napravljen je elaborat o granicama takve Srbije, sastavu pučanstva i njegovoj razmjeni i si. Prema Nedićevoj poratnoj izjavi: "Granice su išle od Makarske, pa na granicu između Bosne i Dalmacije na Unu, Unom do Save, zatim Savom pa linijom između Đakova i Vinkovaca na Dravu kod Osijeka, odatle Baranjom prema Mađarskoj, zatim preko Dunava kod Sombora, odatle pravom linijom na Tisu, pe preko Tise na granicu Banata, zahvatajući čelu Makedoniju, starom granicom prema Grčkoj i Albaniji izbijajući na Skadar, sa tim da Skadar pripadne Crnoj Gori. Napominjem da je postojala teza da se, pod pretpostavkom vraćanja Jugoslavije, u njenim granicama stvore tri velike države: Velika Srbija, Velika Hrvatska i Velika Slovenačka."⁵²

Zaključak

Preuređenje Jugoslavije na federalističkim osnovama predstavlja zahtjev hrvatskih minimalista između dva svjetska rata, kojima je, zahvaljujući međunarodnim okolnostima, 1939. pošlo za rukom razbiti unitarističku strukturu Kraljevine Jugoslavije. Njezin slom i uspostava NDH pojačali su hrvatske separatističke težnje. Narodu, koji je konačno ostvario vlastiti državnopravni okvir, unatoč svim nedostacima autoritativnoga ustaškog režima, nije se uspješno mogao ponuditi povratak na unitarističku i kompromitiranu Jugoslaviju.

Inzistirati na unitarnoj Jugoslaviji značilo bi onemogućiti njezinu obnovu. Stoga su hrvatskoj državotvornoj nacionalističkoj misli njezini protivnici pokušali parirati idejom restrukturirane, federativne Jugoslavije, u kojoj bi njezini narodi bili

ravnopravni. Dok je evolucija u tom pravcu bila zajednička i izbjegličkoj vladi, odnosno četničkom pokretu s jedne, te partizanskome pokretu, s druge strane, između njih su postojale krupne razlike.

Dok su hrvatski ministri u izbjegličkoj vladi, kao i većina domovinskih hrvatskih pobornika obnove Jugoslavije, računali na granice i djelokrug Banovine Hrvatske, kao na hrvatsko polazište u pregovorima o poratnom uređenju Jugoslavije, kao i u svim kombinacijama o stvaranju jugoslavenske ili balkanske konfederacije,⁵³ srpska je vladina većina sporazum Cvetković-Maček držala diktatom vanjskih okolnosti, koji da je u ime Srba potpisala na to neovlaštena grupacija. Stoga su Srbi s naglašenim nezadovoljstvom gledali na tu mogućnost, ali se zbog međunarodnih okolnosti, prije svega angloameričkoga pritiska, nisu usudili to javno i kazati.

Četnički pokret je, s puno manje vještine od izbjegličke vlade, u stvari zagovarao stvaranje Velike Srbije u sklopu Jugoslavije, koja bi se sastojala od tri jedinice.⁵⁴ Nastavljeno je nepriznavanje posebnosti makedonskoga i crnogorskog naroda, a verbalno naglašavanje federativnoga načela u velikoj je mjeri posljedicom pritiska inozemnih čimbenika, prije svega Londona i Washingtona. U memorandumu američkoga ministarstva vanjskih poslova od 19. svibnja 1944., podsjeća se na unutarjopolitičke čimbenike koji su doveli do stvaranja NDH, a s obzirom na to da bi velikosrbi i ubuduće htjeli vladati, jasno se izražava uvjerenje, da velikosrpske tendencije među srpskim političarima zapravo predstavljaju "one iste čimbenike, koji su udarcem njemačkoga napadača doveli do rasula Jugoslavije kao države."⁵⁵ Zbog toga su srpski političari u emigraciji, kao i njihovi sljedbenici u domovini, bili prisiljeni odustati od otvorenih velikosrpskih planova.⁵⁶

54 Četnički ideolozi nisu pomišljali na potpuno odreknuće od Jugoslavije, jer bi time ugrozili legitimitet izbjegličke vlade i svoj položaj kod Saveznika. Osim toga, to bi, kako se na procesu izrazio D. Mihailović, bio "pad s konja na magarca".

55 Dinko Šuljak, *Tražio sam Radićevu Hrvatsku*, Knjižnica Hrvatske revije, knj. XXX, Barcelona-München, 1988., str. 261.

56 "Priznajemo da bismo i mi mogli primiti ideju Velike Srbije, kada bismo videli da je izvodljiva, ne samo u formi, nego i sadržini... Ko će da je načini, s čime, u kom obliku, čijom pomoći." To su Grol, Vlajić i Marković izjavili britanskom veleposlaniku Rendellu, 22. rujna 1942. (Usp. M. Grol, n. dj., str. 191.)

52 Milan Borković, *Milan Nedić*, Centar za informacije u publicitet, Zagreb, 1985., str. 275-276.

Dok su javni velikosrpski istupi srpskih političkih čimbenika, pojačani dojmom, koji su izazivale vijesti o hrvatsko-srpskome ratu, u savezničkim prijestolnicama izazivali dvojbu u oportunist, pa i mogućnost obnove Jugoslavije,⁵⁷ hrvatski ministri u izbjegličkim vladama i njihovi domovinski pristaše, predstavljali su živi argument da je Jugoslavija ipak moguća. Oni su, ne sasvim bez razloga, vjerovali kako će kraljevska jugoslavenska vlada spremnije udovoljiti angloameričkim zahtjevima, odnosno pristati na angloameričko arbitriranje u hrvatsko-srpskom sporu, negoli partizanska vlada pod presudnim komunističkim utjecajem.

Jugoslavensko je partizansko vodstvo, međutim, jasno uočilo kako izbjeglička vlada i četnički pokret ne uspijevaju pridobiti širu potporu u nesrpskim narodima bivše Jugoslavije. Stoga se, posebno nakon četničko-partizanskoga razlaza krajem 1941., odlučnije zabacuju velikosrpske parole i naglašava "bratstvo i jedinstvo" svih naroda i narodnosti, lako je partizanski pokret definitivno usvojio federalistički koncept čak kasnije od izbjegličke vlade, na II. zasjedanju AVNOJ-a, u Jajcu, 29. studenoga 1943., on se u partizanskoj propagandi jasnije i sustavnije naglašavao. U stvarnosti je vlast ostala u rukama strogo centralizirane i ideologizirane Komunističke partije.

Dok je otvoreno protuhrvatski separatistički velikosrpski projekt pridonosio homogenizaciji hrvatskoga naroda, te otvarao stanovite mogućnosti da čak i zapadni saveznici prihvate razbijanje Jugoslavije, već tijekom rata bjelodan je bio protuhrvatski značaj partizanskoga pokreta. On je, s jedne strane, Hrvatsku gurnuo u novi oblik ideološkoga sukoba, pridonio razbuktavanju građanskoga rata, te teškome biološkom slabljenju hrvatskoga naroda, a s druge je strane, koristeći slabosti ustaških vlasti i haračenja nominalnih hrvatskih saveznika,

politički nagrizao ideju neovisne hrvatske države. Kao što je notorno da partizanski pokret nije bio primarno upravljen protiv ustaškoga režima, nego protiv hrvatske države, tako nema nikakve dvojbe, da je slomu neovisne Hrvatske više pridonijela jugoslavensko-federalistička, nego četničko-velikosrpska politička platforma.

Partizanskom je pobjedom skršena hrvatska državna neovisnost. Poratnim određenjem granica, Hrvatska je dobila Baranju i Istru,⁵⁸ ali je ostala bez Boke Kotorske, dijela Srijema i čitave BiH, povrh toga je presječena na dva dijela kod Neuma. Takva su politička rješenja stvorila pretpostavke za kasniji rat i, na žalost, veoma nezavidan današnji položaj bosanskohercegovačkih, bačkih, srijemskih i bokokotorskih Hrvata. Formalna federalizacija bila je samo "smokvin list" za obnovu jugoslavenske države i za njezinu posvemašnju stvarnu centralizaciju, lako je izvjesno da bi bez komunističke pobune hrvatski narod i njegova vojska bili zbijeniji u težnji za obranom i opstankom države, a samim time i sposobniji poduzimati unutarnje reforme u cilju njezine stabilizacije i demokratizacije, bilo bi neozbiljno spekulirati o tome, bi li Hrvati manje stradali u možebitoj poratnoj kraljevskoj Jugoslaviji, bi li i u kojoj bi mjeri sačuvali svoju vojsku, te tako uspjeli očuvati Banovinu Hrvatsku kao predratni minimum, u kojoj bi se mjeri i na koji način velesile uključile u poratno uređenje Jugoslavije i si.

Jednako je tako neozbiljna, iako politički očito probitačna, tvrdnja da današnja hrvatska državnost počiva na partizanskome federalizmu. Slobodu nitko nije dobio na dar. Svaki je korak prema razbijanju centralističke Jugoslavije i stvaranju hrvatske države hrvatski narod platio otporom, borbom i krvlju: i ustav iz 1974. i međunarodno priznanje 1992. i u svakoj je prigodi, kad je to bilo moguće, pokazao svoju volju da živi u vlastitoj državi, i 1941. i 1991. Da je te prigode propustio, pokazao bi da doista ne zaslužuje slobodu.

57 Kao što je poznato, o tome je u više navrata razmišljao američki predsjednik Roosevelt, a ta se zamisao povremeno javljala i u Londonu. Ipak, Churchill je odbio prijedlog E. M. Rosea i Sir Ormea Sargenta, od 17. studenoga 1943., da se odustane od obnove Jugoslavije, a da Britanci svoj utjecaj skoncentriraju na Srbiju, koja bi, kao tampon-država, štitila Grčku. (Usp. Auty, Phyllis - Clogg, Richard (ur.), *Britanska politika prema pokretu otpora u Jugoslaviji i Grčkoj*, u: *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Delo-Globus, Zagreb, 1978., str. 489-490.)

58 Zbog ograničenosti prostora, ovdje nije moguće šire elaborirati povijesnopolitički i vojni kontekst pripajanja Istre Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji. Vrijedi tek spomenuti da su Britanci, dijelom i uz američku potporu, još prije njemačkog napada na Jugoslaviju, ovoj nudili proširenje na Istru, kao cijenu jugoslavenskog ulaska u rat protiv Osovine. Potanju raščlambu zasluživala bi i Pavelićeva Državnopravna izjava o raskidu Rimskih ugovora, donesena odmah nakon pada Italije, prije odluke Narodnooslobodilačkog odbora za Istru o pripajanju Istre Hrvatskoj. Tu je odluku, inače, ZAVNOH 20. rujna 1943. preinačio, odredivši da se Istra pripaja matici Hrvatskoj, a preko nje - Jugoslaviji.